

TOMASZ KAŁUSKI

Źródła do dziejów klasztoru cystersów w Paradyżu w zasobie Archiwum Państwowego w Poznaniu

W Archiwum Państwowym w Poznaniu przechowywane są dokumenty, księgi oraz akta dotyczące klasztoru cystersów w Paradyżu, które zawierają bogaty materiał archiwalny pozwalający na dokładne zbadanie dziejów tamtejszej wspólnoty cysterskiej (zwłaszcza w okresie od schyłku XVIII wieku do lat 30-tych XIX wieku).

Klasztor w Paradyżu był fundacją wojewody poznańskiego Bronisza z rodu Wieniawa, która została dokonana w latach 30-tych XIII wieku. W akcie fundacyjnym z 1234 roku wyznaczył on dla przyszłego klasztoru wieś Gościkowo oraz w drugim dokumencie inne osady położone między Książem i Śremem.¹ Proces fundacyjny, po zatwierdzeniu nowej wspólnoty przez kapitułę generalną zakonu, został ostatecznie zakończony w 1236

¹ W literaturze przedmiotu występują rozbieżności co do daty fundacji klasztoru w Paradyżu. Dokument fundacyjny Bronisza, nadający wieś Gościkowo cystersom z Lenina, został wydany pod rokiem 1230 w *Kodeksie Dyplomatycznym Wielkopolski* wyd. [I. Zakrzewski], Poznań 1877 (dalej cyt. KDW), t. I nr 126, 113-114. Ten sam dokument został zamieszczony pod rokiem 1234 w zbiorze przywilejów sporządzonych prawdopodobnie na zlecenie władz pruskich w latach 90-tych XVIII wieku. Zob. Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej cyt. APP), Zbiór akt dotyczących klasztorów XIX wiecznych (dalej cyt. ZAK), *Acta Generalia vom Cisterzienses Monchs Kloster Paradies und der damit verbundenen Kloster Abtei* (dalej cyt. *Acta Generalia*), sygn. 242, 32-33. Takie same rozbieżności występują z datacją nadania 9 wsi przez Bronisza. W KDW I nr 128 znajduje się ten dokument pod rokiem 1230, a w *Kodeksie Dyplomatycznym Wielkiej Polski* (dalej cyt. KWP), wyd. E. Raczyński, Poznań 1840, nr 4, 7-8 został wydany pod rokiem 1234. Zob. też *Paradyż – opactwo*, w: *Słownik Historyczno-Geograficzny województwa poznańskiego w średniowieczu*, red. A. Gąsiorowski, cz. III, Poznań 1993-1999, 590-1 p. 2. Różnice wśród autorów na temat fundacji klasztoru wynikają ze złego odczytania formuły datacyjnej. Obok roku 1230 bardziej prawdopodobny, zdaniem autora hasła jest 1232 rok jako data fundacji. Do dziś istnieją również spory co do przynależności rodowej Bronisza. Zob. na przykład L. Koczy, Bronisz; PSB, t. II, Kraków 1936, 473-4. Zob. O. Borkowski, *Dzieje opactwa*, 43. Autor wysuwa ciekawą koncepcję, że wskutek koligacji rodowych rodzina Bronisza zaczęła używać herbu Wieniawa dopiero od XIV wieku.

roku. Dzięki przywilejom ze strony książąt wielkopolskich oraz licznym nadaniom osób prywatnych klasztor w Paradyżu powiększył swoje dobra w XIII i XIV wieku, kiedy to prowadził ożywioną działalność gospodarczą. Majątek cystersów ukształtował się głównie na terytorium ziemi międzyrzeckiej oraz świebodzińskiej. Po tzw. „złotym okresie”, który przypadał na XV stulecie, począwszy od XVI wieku klasztor w Paradyżu tracił stopniowo swoje gospodarcze znaczenie. Na skutek zarządzenia Zygmunta Starego z 1538 roku, opatami w jego królestwie mogli być tylko Polacy. Również w Paradyżu od elekcji Stanisława Wierzbńskiego w 1558 roku wybierano tylko opatów rodzimego pochodzenia. Wyjątkiem był ostatni z nich, Tomasz d'Antici, który był narodowości włoskiej. Byli oni jednak przeważnie opatami komendatoryjnymi, to znaczy wyznaczanymi przez króla. Większość z nich zarządzała klaszturem paradyskim poprzez swoich administratorów, czerpiąc dochody, począwszy od 1743 roku, z wydzielonych dla nich dóbr położonych na Śląsku.² Po II rozbiore Polski klasztor znalazł się w granicach państwa pruskiego. W 1796 roku zajęto dobra klasztorne leżące w Wielkopolsce, a w 1810 roku, na mocy edyktu Fryderyka Wilhelma II, przejęto majątek klasztorny na Śląsku.³ W okresie funkcjonowania Wielkiego Księstwa Poznańskiego w 1833 roku podjęto decyzję o skasowaniu w ciągu 3 lat wszystkich istniejących klasztorów, w tym paradyskiego. 1 stycznia 1834 roku ostatecznie zamknięto klasztor w Paradyżu. Zdaniem Piotra Pawła Gacha, „istotną przyczyną ataku na zakony leżała w tym, że zaczęto w nich upatrywać przeciwnika na drodze do całkowitej integracji Wielkiego Księstwa Poznańskiego z pozostałą częścią państwa pruskiego”⁴

Wspomnianą akcję kasacyjną klasztoru przeprowadziła komisja Rejencji Poznańskiej na czele z radcą Rejencji dr. Brzozowskim oraz radcą Konsystorza dr. Buslawem. Podjęto decyzję dotyczącą m.in. rozdysponowania biblioteki klasztornej,⁵ natomiast w mniejszym stopniu

² A. M. Wyrwa, K. Kaczmarek, *Paradyż*, w: *Monasticon Cisterciense Poloniae*, red. J. Strzelczyk, t. II, Poznań 1999, 290.

³ W. Doetsch, *Ośrodek kultury na wschodniej granicy niemieckiej*, Międzyrzecz 1926, 82 (tłum. z j. niemieckiego J. Sobociński, praca niepublikowana). W 1796 roku dobra klasztorne wraz leśnictwem zostały przekazane dominium w Międzyrzeczu.

⁴ P.P. Gach, *Kasaty zakonów na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej i Śląska 1773-1914*, Lublin 1984, 127.

⁵ T. Warminski, *Urkundliche Geschichte des ehemaligen Cistercienser Klosters zu Paradies*, Meseritz 1886, 213-214. Zob. też E. Majkowski, *Biblioteka Archidiecezjalna*, w: *Biblioteki wielkopolskie i pomorskie*, Poznań 1929, 7. Podczas kasaty sporządzono katalog biblioteki klasztornej celem

interesowano się dokumentami oraz aktami klasztoru paradyskiego. Część archiwaliów nabył Edward Raczyński,⁶ inne trafiły ostatecznie do archiwów we Wrocławiu i Berlinie.⁷ Reszta została złożona w budynku Rejencji Poznańskiej, w gmachu Kolegium Jezuickiego przy ul. Gołębiej nr 1 w Poznaniu. W poszycie dotyczącym kasaty klasztoru w Paradyżu *Die Aufhebung des Cistercienser Klosters zu Paradies*, przechowywanym obecnie w Archiwum Państwowym w Poznaniu pod sygn. 283,⁸ znajdują się bezpośrednie wzmianki o dokumentach i aktach klasztoru paradyskiego oraz materiałach archiwalnych dotyczących omawianego klasztoru, przechowywanych w Rejencji w latach 50-tych. Wraz z utworzeniem Archiwum Państwowego w Poznaniu 8 III 1869 roku (jako *Königliche Preussische Staatsarchiv Posen*) zostały tu przekazane archiwalia klasztorne, tzn. ok. 800 dokumentów pergaminowych z klasztorów wielkopolskich. Pod koniec XIX wieku Archiwum uzyskało też akta urzędów pruskich, które zajmowały się sekularyzacją klasztorów.⁹ W 1884 roku Archiwum przeniosło się z dotychczasowej siedziby w Rejencji Poznańskiej do zamku, dawnej siedziby starosty generalnego wielkopolskiego i wyższego sądu okręgowego, na Wzgórzu Przemysła. Wraz z odzyskaniem niepodległości Archiwum Państwowe zostało przejęte z rąk pruskich 16 IV 1919 roku.¹⁰ Ponownie pod zarząd niemiecki przeszło po wybuchu II wojny światowej

rozdzielenia ksiązek do głównych bibliotek. Część z nich trafiła do gimnazjum im. Fryderyka Wilhelma w Poznaniu. Zob. J. Ujda, *Biblioteka państwowego gimnazjum im. Św. Jana Kantego*, w: *Biblioteki*, 143. Inną część przejął arcybiskup gnieźnieński i poznański Dunin.

⁶ A. Wojtkowski, *Biblioteka Raczyńskich*, w: *Biblioteki*, 24. Zob. też *Katalog der Raczyńskischen Bibliothek in Posen*, Posen 1885, 26.

⁷ T. Warminski, *Urkundliche Geschichte*, 27

⁸ APP, ZAK, sygn. 283, 249. W liście z 27 kwietnia 1852 roku do ministra oświecenia publicznego Raamera w Berlinie wydział Rejencji *für die Kirchen Verwaltung und das Schulwesen* poinformował, że dotyczące pewnych spraw akta tzn. urbarz wsi Jordanowo z 1787 roku zostały przekazane do Rejencji podczas przejmowania zarządu dominium jordanowskiego. Zob. tamże, 266. W liście z 1855 (26 VII) do radcy Rejencji Poznańskiej przedstawiciel z rodu Wieniawa prosił o znalezienie informacji na temat rodziny Wieniawa w dokumentach i aktach klasztoru paradyskiego, znajdujących się w archiwum Rejencji Poznańskiej.

⁹ Z. Wojciechowska, *Dokumenty i akta klasztorów w Archiwum Państwowym w Poznaniu-Dzieje, zawartość i metody opracowania*, Poznański Rocznik Archiwalno-Historyczny (dalej PRAH), IV, Poznań 1996, 60

¹⁰ APP, Akta własne, sygn. 633; 46. Tamże, sygn. 6; 130-1. Też I. Radtke, *Dzieje Archiwum Państwowego w Poznaniu (1869-1999)*, PRAH, VI/VII, Poznań 1999/2000, 29.

i działało jako *Reichsarchiv Posen*. Już w roku 1942, w obawie przed bombardowaniami, wywieziono do fortów w cytadeli poznańskiej dyplomy pergaminowe oraz księgi spisane przed 1500 rokiem, w tym zapewne proveniencji paradyckiej. Ostatecznie trafiły one do kopalni soli w Grasleben koło Luneburga (płn. Niemcy), a potem zostały przewiezione przez Brytyjczyków w 1945 roku do Goslar. Reszta archiwaliów, która pozostała w Poznaniu, 29 stycznia 1945 roku uległa spaleni. Były tam też akta dotyczące klasztorów wielkopolskich z okresu od XVI wieku do 1840 roku.¹¹ Po zakończeniu działań zbrojnych władze polskie starały się rewindykować polskie materiały archiwalne, w tym interesujące nas dokumenty, księgi oraz akta klasztoru paradyckiego. Na mocy umowy z 21 V 1947 roku, w wagonie o nazwie „Italia”, przetransportowano z Niemiec archiwalia dotyczące klasztoru paradyckiego. Obok dokumentów omawianego klasztoru znajdowały się tam dokumenty klasztorów z: Owińska, Obry, Mstowa, Mogilna, Ołoboku oraz dominikanów z Poznania.¹² W 1951 roku cały zasób Archiwum w Poznaniu został przeniesiony do nowej siedziby w budynku byłego Sądu Apelacyjnego przy ulicy 23 lutego, gdzie znajduje się do dnia dzisiejszego.

Dokumenty, księgi oraz akta klasztoru w Paradyżu były przechowywane w murach opactwa do czasu jego sekularyzacji. Jak podaje W Doetsch, „w czasie kasaty klasztoru archiwum częściowo zostało usunięte przez zakonników, częściowo roztratowane w sposób lekkomyślny”¹³ Pewne jest, że układ nadany archiwaliom w klasztorze został zaburzony, a dokumenty oraz akta zostały na nowo uporządkowane w Rejencji przynajmniej w latach 50-tych XIX wieku. W okresie późniejszym, ponownie jeszcze dokładniej opracowano dokumenty oraz akta klasztorne. Na polecenie naczelnego prezesa Puttkamera oraz *im Auftrage des Direktoriums der Staatsarchive* archiwista berliński Ernest Strehlke opracował w roku 1860 repertorium dokumentów klasztornych, obejmujące 464 jednostki¹⁴ Nosiło ono nazwę *Urkundenrepertorium des Grossherzogthums Posen, die bei dem Kgl. Oberprasidium zu Posen aufbewahrten Originalurkunden umfassend*. Na podstawie tego zestawienia, po utworzeniu Archiwum w Poznaniu, archiwista Karol Schuchard oraz Sattler sporządzili do 1879 roku 29 repertoriów.¹⁵ W jednym z nich pod

¹¹ K. Kaczmarczyk, *Archiwum Państwowe w Poznaniu w czasie okupacji niemieckiej*, Archeion, 17 (1948), 93-96. Zob. też APP, Akta własne, sygn. 412; 22.

¹² APP, Akta własne, sygn. 412; 40, 42.

¹³ W. Doetsch, *Ośrodek kultury*, 24 p., 53.

¹⁴ APP, Akta własne, sygn. 633; 45.

¹⁵ Tamże, sygn. 6; 118.

nazwą *Urkunden Kloster Paradies* umieszczono dokumenty paradyskie z lat 1278-1638¹⁶ Oprócz tego dokumenty oraz akta paradyskie zostały umieszczone w repertorium dotyczącym akt różnej proveniencji pod nazwą *Repertorium der Kloster Acten*.¹⁷ Spisane zostało ono, sądząc z charakteru pisma przez Sattlera około 1879 roku.¹⁸ Wymienione są tam dokumenty pod nagłówkiem *Paradies Cistercienser* od XIV do końca XVII wieku. Na innych kartach zatytułowanych *Acten des Verzeichniss des Manuskripte* znajdują się m.in akta pod nazwą: *Spiritualia des Konwents zu Paradies*, *Acta des Kloster Konwents zu Paradies*, *Acta die Bibliothek* (z 1834 roku), Urbarium dotyczące wsi Jordanów z 1787 roku czy luźny akt rodziny Marowski z Jordanowa lat 1609-1698. W sumie w powyższym spisie zostało uwzględnionych 60 jednostek. W innym repertorium, noszącym nazwę *Repertorium der im Staatsarchive zu Posen vorhandinen Manuskripte und Urkundensammlungen* znajduje się wzmianka o księdze klasztoru paradyskiego zawierającej między innymi *Cathalogus ff. parentum ac familiarum defunctorum*.¹⁹

Jak wynika z powyższych ustaleń, archiwiści pruscy nie wyodrębnili dokumentów, ksiąg, akt klasztoru paradyskiego jak i innych wspólnot zakonnych z akt urzędów, które zajmowały się kasatą klasztorów, a stworzyli jeden zbiór pod nazwą „Klasztory” Mimo złamania zasady przynależności zespołowej, archiwiści otrzymali zgodę w 1898 roku na utrzymanie tego zbioru.²⁰ Wchodził on do jednej z trzech grup rzeczowych wydzielonych w tamtym czasie, obok innych grup, jak miasta i wsie. Powyższy układ obowiązywał także w okresie międzywojennym. Z 1921 roku zachowało się *Summaryczne zestawienie dokumentów przechowywanych w archiwum państwowym w Poznaniu* sporządzone przez Feliksa Pohoreckiego. Wyszczególniono w nim 4 dokumenty pergaminowe z Paradyża (z XIII, XIV oraz XVII wieku).²¹ Po II wojnie światowej przystąpiono na nowo do inwentaryzacji archiwaliów klasztornych. Planowano rozpoczęcie prac porządkowych od grudnia 1947 roku, wraz z uzyskaniem budynku na ulicy Szewskiej.²² W 1948 roku rozpoczęto porządkowanie i tworzenie nowego repertorium dawnego zespołu *Klasztory*. Sprawozdanie za ten rok podaje, że zbiór akt klasztornych

¹⁶ APP, Nieaktualne inwentarze i repertoria, sygn. 25.

¹⁷ Tamże, sygn. 8, brak paginacji.

¹⁸ APP, Akta własne, sygn. 6; 120.

¹⁹ APP, Nieaktualne inwentarze, sygn. 2; 69.

²⁰ APP, Akta własne, sygn. 633; 48.

²¹ APP, Nieaktualne inwentarze, sygn. 108.

APP, Akta własne, sygn. 153; 10.

„partiami wydobyty z beładnych mas akt został uporządkowany i rozłożony w regałach” Wówczas przy porządkowaniu akt posłużono się starym repertorium, wycofanym z użycia jeszcze przed I wojną światową, gdyż nowsze spłonęło w 1945 roku. W tym czasie zespół liczył 75 dokumentów i odpisów oraz 2160 fascykułów akt. W toku dalszych prac w 1949 oraz 1950 roku uporządkowano dalsze jednostki w zespole klasztornym oraz przepisano pozycje ze starego repertorium do nowego. Ogółem znalazło się tam 2949 pozycji, a w niej 2560 ocalałych jednostek.²³ Zastanawiano się również, czy zachować zespoły klasztorne uporządkowane według pruskiej metody układu rzeczowego. W planach na 1953 rok przewidziano wydzielenie akt władz administracyjnych ze zbioru *Klasztory* i włączenie ich do właściwych zespołów według proveniencji.²⁴ Problem właściwego uporządkowania dokumentów i akt klasztornych stał się tematem kolejnych posiedzeń Komisji Metodycznych Archiwum Państwowego w Poznaniu. W roku 1966 zaczęto zastanawiać się nad sensem utrzymania dotychczasowego zbioru akt klasztornych.²⁵ Część członków Komisji Metodycznej była za wyłączeniem akt Rejencji Poznańskiej i włączeniem ich do właściwego zespołu. Podobnie chciano postąpić z aktami landratur oraz Naczelnego Prezesa. Planowano utworzyć 2 nowe zespoły to znaczy: Prefektury Poznańskiej i Kamery Poznańskiej, gdyż inne akta tych urzędów zaginęły. Również Irena Bielecka na posiedzeniu Komisji Metodycznej w 1975 roku przedstawiła niepraktyczność utrzymania nazwy „Zbioru akt klasztornych”, gdyż znajdowały się w nim osobne zespoły klasztorów.²⁶ Wysunęła propozycję rozbicia go na 3 zbiory, czy grupy zespołów akt, tzn. akt własnych klasztorów, akt dotyczących klasztorów oraz akt dotyczących kościołów. Ostatecznie Naczelna Dyrekcja Archiwów Państwowych przystała na wyłączenie akt urzędów administracyjnych, które przeprowadziły kasatę klasztorów²⁷ W praktyce nie można było tego wykonać bez zakłóceń w układzie akt. W 1979 roku zaproponowano, aby potraktować akta klasztorne jako grupę zespołów, której nada się układ alfabetyczny według nazw miejscowości i klasztorów. Akta w obrębie zespołów otrzymałyby sygnatury od 1, a dokumenty miałyby dodatkowo literę D, ze względu na

²³ Tamże, sygn. 152; 61, 75 v, 112-113.

²⁴ Tamże, sygn. 158; 1. Zob. tamże, 41. Inwentaryzowaniem dokumentów klasztornych w I i II kwartale 1953 roku zajmował się A. Kaletka.

²⁵ Z tego okresu pochodzi odpis inwentarza zespołu akt klasztoru paradyskiego, w którym znajdowały się razem dokumenty pergaminowe z aktami urzędów pruskich. Zob. Zbiory Muzeum Regionalnego w Świebodzinie.

²⁶ Tamże, sygn. 69; 139.

²⁷ Tamże, 140.

odrębne przechowywanie. Po aktach własnych klasztoru z kolejną sygnaturą chciano ułożyć akta dotyczące klasztorów w kolejności chronologicznej tworzenia urzędów i ich hierarchii. Ostatecznie w latach 80-tych XX wieku poszczególnym klasztorom, w obrębie zespołu, nadano następujący układ: dokumenty, księgi, poszyty, akta luźne z sygnaturą od 1. Natomiast zbiór akt dotyczących klasztorów posiadał jeden układ z sygnaturą ciągłą od 1. Przewidziano opracowanie wstępu ogólnego oraz wstępów do poszczególnych zespołów klasztornych. Na posiedzeniu Komisji Metodycznej w 1988 roku postanowiono nadać dokumentom z sygnaturą od 1 literę D, a następnie ułożyć akta. W 1989 roku ustalono ostatecznie, że symbolem D będzie się oznaczać tylko dokumenty pergaminowe, potem ułoży się dokumenty papierowe bez litery D, następnie księgi oraz akta.²⁸ Uporządkowaniem zespołów klasztornych zajmowała się Kazimiera Chojnacka, a od 1987 roku Zofia Wojciechowska, która przygotowała do druku inwentarz dokumentów i akt klasztornych.²⁹ Ostatecznie inwentarz zespołu akt klasztornych został oddany do użytku w 1994 roku.

Zespół *Klasztor cystersów w Paradyżu* został utworzony według omówionych powyżej zasad. W pierwszej części znajdują się dokumenty pergaminowe oraz papierowe. W dalszej części zespołu zostały umieszczone księgi oraz akta. Są to potwierdzenia przywilejów, założenie przez klasztor filii w Wieleniu oraz sprawy majątkowe i administracyjne. Pod względem ilościowym omawiany zespół liczy 20 jednostek archiwalnych (0,21 mb). Klasztor paradycki już w połowie XIII wieku posiadał scriptorium, które można zaliczyć do najsprawniej działających wśród wspólnot cysterskich na terenie Wielkopolski. Zdaniem Marii Bielińskiej, ok. 60 procent dokumentów tego klasztoru z XIII wieku posiada cechy dyktatu paradyckiego.³⁰ Jednym z takich dokumentów jest pierwszy dokument, znajdujący się w omawianym zespole (sygn. D. 1). Został on

²⁸ Tamże, sygn. 70; 118, 136, 160.

²⁹ Tamże, sygn. 197; 15.

³⁰ M. Bielińska, *Kancelarie i dokumenty wielkopolskie XIII wieku*, Wrocław 1967, 82. Zob. też Fr. Sikora, *Dokumenty i kancelaria Przemysła I oraz Bolesława Pobożnego 1239-1279 na tle współczesnej dyplomatyki wielkopolskiej*, Wrocław 1969, 199, 299-300. Cystersi otrzymali w XIII wieku 55 dokumentów, z tego Paradyż ok. 20 dyplomów. Największy wpływ na wytworzenie dokumentów mieli cystersi z tegoż klasztoru, którzy ułożyli 21 konceptów, podczas gdy kancelaria księcia tylko 4 dokumenty. Korzystano ze zbioru formularzy, o czym świadczą ujednoliczone formuły powtarzające się u różnych wystawców. Tamże, 202. Cystersi z Paradyża sporządzili też dokumenty dla Obry oraz Lubiąża, wystawione przez Bolesława Pobożnego. Mimo to nie posiadali kancelarii, a wszystko wykonywali w klasztornym scriptorium.

wystawiony przez książęta wielkopolskie: Bolesława Pobożnego oraz Przemysła II, 6 stycznia 1278 roku w Pobiedziskach. Książęta zatwierdzili w nim darowiznę wojewody poznańskiego Beniamina Zaremby na rzecz opata klasztoru paradyskiego Ulryka (w oryginale użyto tylko skrótu Ol)³¹, na którą złożył się klucz wsi z przeznaczeniem na utworzenie nowego klasztoru w Wieleniu. Opactwo zostało wzięte w opiekę i obronę książęcą, a ludność uwolniono od sądownictwa książęcego, od ceł na obszarze ziem książęcych oraz od innych świadczeń i robocizn wymienionych w dokumencie. Ponadto klasztor otrzymał prawo osadzania kolonistów w swoich dobrach. W literaturze przedmiotu uznaje się dokument za oryginał, mimo zniekształcenia zapisu imienia Przemysła *P(re) misso*. Zdaniem M. Bielińskiej, dosyć często zapisywano w dowolnej formie wystawców na dokumentach pochodzących z dyktatu cysterskiego.³² Natomiast po pieczęciach, przy omawianym dokumencie, pozostały tylko czerwono-zielone sznurki. Na stronie dorsalnej znajdują się też zapiski: *Confirmatio Donationis a Nobili Comite Beniamin Palatino Polonie*, poniżej *Hoc Privilegium Originale est primum Nostre Foundationis in Wielin*. Oprócz tego jest też wpis z XVIII wieku *Inductum in acta Castrensis Posnaniensa feria Secunda post Factum Sancti Martini Pontificis proxima die scilicet Decima Octava Mensis Decembris Anno Domini Millesimo Septingentesimo Octuagesimo secundo suscepit Zambrowski*. Interesujący jest też przywieszony do sznurków, po stronie dorsalnej, prostokątny kawałek pergaminu z wymienionymi miejscowościami nadanymi przez Beniamina Zarembę. Powyższy dokument został wydrukowany w *Kodeksie Dyplomatycznym Wielkopolski*.³³ Kolejny dokument pergaminowy (sygn. D. 2), został wystawiony przez cesarza Maksymiliana 9 maja w 1570 roku w Pradze i jako jedyny, w omawianym zespole, został spisany w języku niemieckim. Cesarz potwierdził przywileje oraz wolności nadane klasztorowi paradyskiemu przez jego poprzedników, książęta głogowskie. Po pieczęci pozostały tylko otwory w pergaminie. Na stronie dorsalnej znajdują się zapiski, z których tylko jedna daje się odczytać: *Confirmatio privilegiorum (...) litterarum Maximiliani Imperatoris Romani (...)*. W następnym dokumencie (sygn. D. 3), Stefan Batory 8 czerwca 1580 roku w Wilnie transumował wspomniany wcześniej dokument z 1278 roku używając słów

³¹ T. Warmiński, *Ukundliche Geschichte*, 218. Autor wymienia z tego okresu opata o imieniu Ulryk.

³² M. Bielińska, *Kancelarie i dokumenty*, 195. Pisarz, który zniekształcał imiona, musiał być pochodzenia obcego. Zgadza się to ze składem narodowościowym klasztoru paradyskiego w tamtym okresie.

³³ *KDW* I nr. 473, 413-4.

aprobamus innovamus. Przy pergaminie na sznurkach czerwono-żółtoniebieskich wisi ułamana pieczęć królewska. Poniżej na zakładce znajduje się identyczna wzmianka jak w dokumencie z 1278 roku, dotycząca wpisu do księgi grodzkiej poznańskiej w 1782, różniąca się tylko miesiącem, w tym wypadku jest to listopad. Na stronie dorsalnej znajduje się wpis *Confirmatio Privilegii (...) deinde p(er) Rege Stephanum in Anno 1581 (!) (...)*. Natomiast dokument o sygn. D. 4 jest instrumentem notarialnym, sporządzonym przez Octaviana Reggiusa generalnego audytora Kamery apostolskiej (*protonotarius apostolicum (...) iudex et executor*). Przytacza on *mandatum apostolicum* papieża Urbana VIII z 5 marca 1638 roku wystawiony w Rzymie. Papież mianował w nim Jana Miłaczewskiego, prezbitera gnieźnieńskiego, koadiutorem opata klasztoru w Paradyżu, Tobiasza Bernarda Małachowskiego za *eiusdem Regis consensu (...) in regimine et administratione dicti monasterii*. Datacja instrumentu notarialnego może sprawić trudność, gdyż dokument w dolnej części został obcięty. Zachowały się tylko słowa [...] *Indictione sexta die vero Decima mensis Septembris*. Na podstawie repertorium pruskiego z XIX wieku można jednak ustalić datę roczną dokumentu na 1638 rok.³⁴ Kolejny dokument pergaminowy (sygn. D. 5) został wystawiony przez opata Paradyża Pawła Bernarda Sapiechę 10 maja 1704 roku w Paradyżu. Opat ów pełnił także urząd pierwszego sekretarza Wielkiego Księstwa Litewskiego, komisarza i wikariusza generalnego na Polskę, Prusy oraz Litwę. Wydierżawił on w tym dokumencie Jerzemu Niklasowi młyn na okres *a usque quintam (...) generationem qui qvintus succesor redimet* [młyn]. Wyszczególnił też obowiązki młynarza z tytułu tej dzierżawy na przykład *Anno circa festum S. Georgii (...) ad Abbatiam reddere Dudecim Maldratas mensura Schwibusiensis*. Po pieczęci pozostała różowa wstążka, a na zakładce oraz w lewym górnym rogu dokumentu widnieje pieczęć odbita w tuszu z napisem *Historische Gesellschaft fur die Provinz Posen*. Był to depozyt tego towarzystwa oddany do Archiwum przed I wojną światową.

Dalszym elementem składowym omawianego zespołu są dokumenty papierowe, w większości zresztą kopie. Kopia dokumentu o sygn. 6 jest wyciągiem przywileju z trzeciej księgi przywilejów klasztoru paradyskiego.³⁵ Zawiera ona dokument Mrocza Wezenborga z 1301 roku (9 X), który nadał kościołowi w Paradyżu swoją wieś dziedziczną, Bukowiec wraz z przynależnościami. Ponadto w tym kościele ufundował on ołtarz św. Jana Ewangelisty z płonącą wiecznie lampą, a wraz z krewnymi

³⁴ APP, Nieaktualne inwentarze, sygn. 25.

³⁵ W oryginale brzmi następująco: *Excerptum privilegium ex libro Privilegiorum Paradisi Sancta Marie sacri Ordinis Cisterciensis Diocesis Posnaniensis, libro tertio Privilegium Qvingvagesium Quartum*

wyzaczył miejsce na grobowiec przed ołtarzem. Powyższy dokument został wydrukowany w *Kodeksie Dyplomatycznym Wielkopolskim* pod numerem 842.³⁶ Następny dokument jest kopią o sygn. 7 sporządzoną, jak podaje informacja zamieszczona na dole tej karty, przez R.R. Eckerta z oryginału znajdującego się „im Rats archiv” w Gorzowie Wielkopolskim. Dokument został wystawiony 25 września 1370 roku w Paradyżu przez opata Andrzeja wraz z konwentem. Oświadczone w nim, że miasto Gorzów posiada część wsi klasztornej *Kernyn* – Karnin, za co płaci 12 talarów. Kolejny dokument (kopia) o sygn. 8 został wystawiony 6 czerwca w Paradyżu w 1385 roku również przez opata Andrzeja z konwentem. Konwent Sprzedał wówczas w nim miastu Nowy Gorzów nad Wartą wspomnianą wcześniej wieś Karnin, a zakupił od braci Frydelhelma i Henczka Wezenborgów wieś *Gostkar* – Gostchorze w okolicy Krosna Odrzańskiego. Kopię tę sporządził również R.R. Eckert na podstawie oryginału z archiwum miejskiego Gorzowa Wlkp. Powyższy dokument był też dwukrotnie drukowany (przez Riedla w *Codex Diplomaticus Brandenburgensis* oraz w *Kodeksie Dyplomatycznym Wielkopolski* pod numerem 1831).³⁷ Następny dokument (sygn. 9) jest kopią aktu cesarza Rudolfa II wystawionego 8 czerwca 1577 roku we Wrocławiu. Władca ten potwierdził opatowi Stanisławowi Wierzbińskiemu oraz całemu konwentowi przywileje i donacje uczynione przez jego poprzedników, a także książąt głogowskich. Powyższa kopia musiała zostać spisana na

³⁶ KDW II, nr 842, 200. Zob. też O. Borkowski, *Dzieje opactwa cysterskiego w Paradyżu-Gościkowie w XIII i XIV wieku*, Poznań 1979 (praca doktorska niepublikowana), 146, 163 p. 107. Autor przytacza powyższy dokument tylko z *KDW*

³⁷ *Codex Diplomaticus Brandenburgensis*, wyd. F. Riedel, Berlin 1938, seria A, t. XVIII, 408. Też KDW III, nr 1831. Zob. też O. Borkowski, *Dzieje opactwa*, 5, 151. Autor, przytaczając podstawę źródłową, wskazał, że „ogranicza się do jednego oryginału z dnia 6 stycznia 1278 r. oraz do 70 dokumentów wydanych drukiem w *Kodeksie dyplomatycznym Wielkopolski*. Tamże, 244. Podał on w sprzeczności do przytoczonych wyżej dokumentów, że „w 1385 r. wieś [Karnino] w nieznanym bliżej okolicznościach przeszła w posiadanie Gorzowa jako lenno” Też tamże, 4; tenże, *Powstanie i rozwój opactwa cysterskiego w Paradyżu-Gościkowie w XIII-XIV wieku*, Rocznik Lubuski, XIV, Zielona Góra 1986, 181. Autor wspomina, że „64 dokumenty w oryginale zostały po kasacie opactwa w 1810 r. przekazane przez władze pruskie do archiwum w Poznaniu” Autor dosyć enigmatycznie tłumaczy losy archiwaliów paradyskich, tym bardziej, że część dokumentów, wbrew słowom autora, znajduje się do dziś w zasobie Archiwum Państwowego w Poznaniu. Por. O. Borkowski, *Dzieje opactwa*, 18 p. 63. W zbiorach Archiwum w Poznaniu, zdaniem autora, znajduje się tylko „w dziale rękopisów klasztor Paradyż A.1 jest dokument z dnia 6 stycznia 1278, innych natomiast brak”

przełomie XVIII i XIX wieku, najpóźniej do 1812 roku, o czym świadczy zapisek zamieszczony poniżej tekstu, czyli *Ad mandatum* ostatniego opata paradyskiego Tomasza d'Antici. Oryginałem jest natomiast kolejny dokument papierowy o sygn. 10, wystawiony przez Władysława IV 2 listopada 1638 roku w Krakowie. Król mianował w nim *pro Jure patronibus Nostri Regii* koadiutora Jana Miłaczewskiego następcą zmarłego opata paradyskiego Tobiasza Bernarda Małachowskiego. W dolnej części dokumentu znajduje się podpis króla. Następny dokument z sygn. 11 jest kopią dokumentu wystawionego przez opata klasztoru w Paradyżu Pawła Gosławskiego 14 listopada 1644 roku. Przedstawił on przywileje klasztoru oraz posiadany majątek ruchomy oraz nieruchomy po śmierci siostry przeora Bernarda. Dokument o sygn. 12 jest listem wystawionym przez elektora Fryderyka III 30 grudnia 1689 roku w Kolonii, skierowanym do opata Kazimierza Szczuki z prośbą o przyjęcie swojego wysłannika. Pod dokumentem znajduje się podpis elektora z jego pieczęcią lakową. Kolejna pozycja w zespole o sygn. 13 jest kopią testamentu Zofii Smehciny. Została ona sporządzona 19 sierpnia 1743 roku w obecności burmistrza miasta Pszczewa Jana Kraka oraz tamtejszego radnego Jana Marcina Piątkowskiego i wójta tegoż miasta Kołczyika. Autorka testamentu przekazała w nim swój majątek córkom. Powyższa kopia, jako jedyna, została spisana w języku polskim. Ostatnim dokumentem papierowym w tym zespole jest oryginał o sygn. 14, wystawiony przez biskupa *Hetaloniensis* oraz opata klasztoru w Łądzie, Bartłomieja Antoniego Nałęcza Raczyńskiego, 12 marca 1811 roku. Biskup awansuje w nim, oraz potwierdza wyniesienie profesa klasztoru paradyskiego, Wawrzyńca Wojciecha Kostrzyńskiego, do godności subdiakona. Poniżej dokumentu znajduje się podpis opata oraz jego pieczęć opłatkowa.

Kolejną grupę w zespole klasztor cystersów w Paradyżu stanowią księgi. Pierwsza z nich o sygn. 15 składa się z: *Catalogus F. F. Parentum, Ac Familiarum Defunctorum Series oo: Abbatum, Numerus Professorum, Conscriptio Confratrum et Consorium Paradisiensium*³⁸ Na stronie 3 znajduje się wpis *Post lectionem Regula immediate cantat Lector: commemoratio omnium fratrum familiarum benefactorum et defunctorum Ordinis nostri*. Natomiast na stronie 5 wpisano informację o fundatorze

³⁸ T. Warminski, *Urkundliche Geschichte*, 3. Zob. O. Borkowski, *Dzieje opactwa*, 5. Autor przytoczył słowa T. Warminskiego, że „w 1867 została przekazana Kronika Klasztoru do Królewskiego Archiwum w Poznaniu” razem z księgą o sygn. 15. Niezrozumiałe jest powołanie się autora na powyższą księgę o dawnej sygn. C. 47, która ma świadczyć o przechowywaniu w archiwum Kroniki Klasztoru Paradyskiego. Osobiście nie natrafiłem na żadne wzmianki potwierdzające opinię autora.

klasztoru paradyskiego Broniszu palatynie wielkopolskim z rodu Wieniawa. Na stronach 186-7 znajduje się również Ordo Foundationis Monastriorum sacri Ordinis Cisterciensis In Polonia et Litvania. Księga pochodzi prawdopodobnie z XVII-XIX w., a ostatni wpis został złożony w 1816 roku. Kolejną pozycją w zespole jest Liber Missarum obligatt et huius Conventus Ab Anno 1773 tio (sygn. 16). Wpisy do tej księgi pochodzą z lat 1773 (I) do 1787 roku (XII).

W omawianym zespole znajdują się również akta o sygn. 17, w skład których wchodzi luzy: korespondencja w sprawach gospodarczych, administracyjnych, podatków, finansów, dóbr, ugody i kontrakty, akta w sprawach spomych, w sprawach proboszczów i opatów oraz korespondencja z lat 1605-1819. Jest tam na przykład kontrakt zawarty w 1617 roku (w obecności starosty głogowskiego) między Kacprem Szlichtyngiem z Rzeczycy a opatem Danielem Domaradzkiem na sumę 400 talarów. Znajdują się tam również listy Adama Nowodworskiego do opata Tobiasza Małachowskiego. Oprócz tego znajduje się tam korespondencja Konsystorza Generalnego Poznańskiego z lat 1811, 1813 oraz Prefekta Departamentu Poznańskiego do opactwa w Paradyżu. Kolejną pozycją w omawianym zespole stanowi poszyt o sygn. 18 z tytułem *Acta des Kloster konvent zu Paradies* i z numerem XXIV. Na stronach od 1 do 4 została wszyta kopia dokumentu wystawionego przez Daniela Domaradzkiego 14 sierpnia 1612 roku w Paradyżu w sprawie oddania młyna *in fundo Libnoviensi versus officinam Aeriam ad Rivulum Selhoviensem* Janowi z *Loben* i jego potomstwu na określonych warunkach tzn. *im posterum unam Maldratam silignis Mensura Schibusiensis* mają oddawać opatowi paradyskiemu. Następny dokument (s. 5-6) jest ekstraktem transakcji pieniężnej między cystersiem Jendrychowskim a przeorem Stanisławem Smechcińskim, zawartym w 1779 roku, spisany w kancelarii starosty generalnego wielkopolski. Na dole karty znajduje się pieczęć opłatkowa starosty. Kolejny dokument z 14 czerwca w roku 1765 (s. 7-10) jest kopią, spisaną w języku niemieckim, a dotyczącą sprzedaży folusza, należącego do klasztoru, za 200 talarów i 30 groszy. Następne dokumenty pochodzą z początku XIX wieku i stanowią nieocenioną wartość do badania ostatnich lat istnienia klasztoru w Paradyżu. Znajduje się tam między innymi list z 1814 roku prefekta Departamentu Poznańskiego do przeora Karola Fałęckiego w sprawie założenia lazaretu w klasztorze. Na stronach 36-39 podany jest w liście od Królewskiej Pruskiej Rejencji z 1820 roku wykaz dłużników klasztoru, m.in. występuje tam Geppner ze Świebodzina, winny klasztorowi 476 talarów. Z roku 1829 (s. 251-252) pochodzi list królewskiego konsyliarza ziemiańskiego o nazwisku Babimowski z Wolsztyna, nakazujący przeorowi K. Fałęckiemu przybycie do klasztoru w Obrze w celu uczestniczenia w wyborze nowego przeora klasztoru.

Niezmiernie ważny jest też list Prezesa Naczelnej Prowincji Poznańskiej z 15 września 1833 roku nakazujący przeorowi K. Fałęckiemu zapoznanie przybyłego z Berlina profesora Damerowa ze stanem budynku klasztorowego wraz z ogrodem (s.271–272). Kolejny poszyt o sygn. 19 nosi tytuł *Spiritualia des Konvents zu Paradies* z numerem XXV³⁹. Znajduje się tam kopia listu skierowana do wizytatora generalnego zakonu cystersów w sprawie pewnego Franciszka Gertyga, rozpatrywanej w sądzie kościelnym. W innym liście wizytator generalny (s. 12) zwraca się do przeora K. Fałęckiego, aby przesłał *formulare in quo omnes foundationes atque summa, nec non agri, corti (...)* są zawarte. Ważnym z punktu widzenia kasaty klasztoru paradyskiego jest list nadesłany przez arcybiskupa gnieźnieńskiego i poznańskiego 18 stycznia 1834 roku do byłego przeora klasztoru paradyskiego oraz plebana Kaławy K. Fałęckiego (zwrot zachowany zgodnie z oryginałem). Arcybiskup chciał wspomóc przeora w trudnych dla niego chwilach i wstawić się w jego sprawie u władz pruskich. Kolejne listy świadczą o autorytecie jakim cieszył się wśród cystersów wspomniany przeor paradyski, (na przykład w 1829 roku zwracano się do niego z prośbą o opinię w sprawie niestatecznego trybu życia jednego z zakonników z Bledzewa).⁴⁰ Ostatnią pozycją w powyższym zespole jest poszyt o sygn. 20 zawierający kopie kontraktów dzierżawnych dóbr opata komendatoryjnego z lat 1786-1802. Jest tam m.in umowa zawarta między opatem d'Antici a Fryderykiem Wilhelmem Sommerfeldem (landratem starego powiatu świebodzińskiego), który był w tym czasie właścicielem *bonorum ac fundorum omnium abbatialium Paradiesiensium in Selesia Prussia existentium, inclusive cum oppido et castro Liebenau*.⁴¹

Wraz z nadaniem ponownego układu archiwaliom klasztornym rozdzielono, jak już wyżej wspomniano, dokumenty i akta klasztorne od akt wytworzonych przez urzędy administracyjne zajmujące się sekularyzacją klasztorów. Zgodnie z nowymi ustaleniami utworzono *Zbiór akt dotyczących klasztorów XIX w.*, na który składa się 878 jednostek z 14,40 mb o sygn. od 1. W tej części pracy omówione zostaną akta pod względem rzeczowym, dotyczące klasztoru paradyskiego, liczące 67 jednostek. Na pierwszy plan wysuwa się kopiariusz przywilejów i dokumentów klasztoru w Paradyżu. Jest to poszyt o sygn. 242, w którym znajdują się *Acta Generalia* klasztoru wytworzone przez Poznańską Kamerę Wojenną i Domen. W protokole z 1794 roku zamieszczono donatorów klasztoru od

³⁹ W środku poszytu znajduje się luźna karta informująca, że z akt o dawnej sygnaturze C. 1-29 korzystał w 1884 (IV) oraz w 1885 (VII) Teodor Warmiński.

⁴⁰ APP, Cystersi Paradyż, sygn. 19, 35, 46.

⁴¹ APP, Cystersi Paradyż, sygn. 20, 11.

średniowiecza w wraz z wyszczególnieniem posiadanych przez klasztor miejscowości u schyłku XVIII wieku. Wszyto też tam *General Nachweisung*, podający w tabeli ilość zebranych płodów rolnych z poszczególnych majątków klasztornych. Jest też tu spis z lustracji wsi klasztoru z lat 1786-1788 oraz kwity z ofiary 20 grosza i podatku podymnego za 1792 rok. Najbardziej interesujące są jednak wspomniane kopie przywilejów i dokumentów klasztoru. Pierwszy jest to niepublikowany dokument z 1777 roku, wystawiony przez opata d'Antici oraz przeora Stanisława Smechcińskiego, w sprawie dzierżawy dwóch wiosek klasztornych: Wysoka i Koźminek. Kolejny dokument również nieznan do tej pory pochodzi z 1790 roku. Przekazuje w nim wspomniany opat przeorowi Jędrychowskiemu kierownictwo i zarząd dobrami klasztornymi. Następnym dokumentem jest jednym z przywilejów fundacyjnych klasztoru paradyskiego. Zawiera on nadanie wsi Gościkowo, dla przyszłego klasztoru, z datą 1234 rok, która różni się od podanej przez wydawcę *Kodeksu Dyplomatycznego Wielkopolski*.⁴² Kolejny dokument pochodzi z 1397 roku, a dotyczy zamiany dokonanej przez Przemka i Mikołaja z Komorowa z klasztorem: *pagum et hereditatem nostram Kociszew sitam in districtu Babymostensi* za wsie klasztorne Karpicko i Tłoki. Został on spisany w omawianym kopiariuszu w języku łacińskim, podczas gdy ten sam dokument został wydany w *Kodeksie dyplomatycznym Wielkopolski* w języku niemieckim (zob. dod. nr 1).⁴³ Następnym dokumentem, jak dwa początkowe, również nie został dotąd wydrukowany. Jest to dokument wystawiony przez Bronisza w 1234 roku, w którym *contuli etiam ad opus eiusque abbatia villam nomine Cladawa vulgo Kalawa* z określonymi prawami. Wśród świadków znajdują się cystersi z macierzystego klasztoru z Lehnin tj. opat Henryk, *Siggerius subprior*, Bonifacy kapłan, Walter subdiakon oraz Herman pleban z Templewa, Wilhelm pleban z Gościkowa, notariusz Bronisza Gotard, Teoderyk kasztelan międzyrzecki wraz z synem Janem (zob. dod. nr 2)⁴⁴ W kolejnym dokumencie z 1297 roku Jan

⁴² APP, ZAK, Acta Generalia, sygn. 242, 32 – 33. Zob. też p.1,s.1.

⁴³ Tamże, 38. Lista świadków brzmi tak samo: *Strenui Equite Domino Domeratho Posnaniensi, Nicolao Kelvehin – Nicolao Budesino aliisque honestis viris*. Porównaj z KDW III, nr. 1975, 698-9: *Strengin Ritter Hern Domerath Poznaneski, Niclos Kelwechin, Niclos Budesin und ander erbar Lute di keginwortig warn*.

⁴⁴ Tamże, 40 – 1. Zob. O. Borkowski, *Powstanie i rozwój opactwa*, Rocznik, 199. Autor stwierdził wbrew przytoczonemu dokumentowi, że „dla większości z nich [wiosek] nie dysponujemy dokumentami świadczącymi o sposobie ich nabycia przez klasztor” Autor nie zna tego dokumentu, który jako jedyny zamieścił w swojej pracy H. Cz. Podolski, *Powstanie i pierwotne uposażenie*

z *Lossow*, Rudolf z *Liwendal* wraz z margrabiami brandenburskimi Ottonem i Albrechtem świadczą, że bracia Mikołaj oraz Wojciech zastawili na 1 rok swoją wioskę, Wysoka, za 40 talarów brandenburskich, klasztorowi. Jest on jednak już znany z *Kodeksu Dyplomatycznego Wielkopolski*.⁴⁵ Kolejne dokumenty są również znane z wydawnictw źródłowych. W kopiariuszu są to dokumenty: Sędziwoja z Ostroroga z 1439 roku, który zamienia wieś Koźmin na 2 wioski klasztorne Mnichy i Miłostowo;⁴⁶ Henninga z Benstede, który sprzedał wieś Mały Wyszczanów klasztorowi w 1319 roku,⁴⁷ Przemysła z 1256 potwierdzającego sprzedaż przez opata Henryka wsi Duży Wyszczanów.⁴⁸ Ostatnim dokumentem jest zamiana dóbr Hinczka zwanego Szkapą, z klasztorem paradyjskim w 1403 roku.⁴⁹ Kolejne pozycje w omawianym zbiorze są również związane z działalnością władz pruskich, które kontrolując działalność klasztoru, zbierały informacje na temat majątków oraz dochodów klasztornych. Większość akt dotyczy administrowania majątkiem klasztornym położonych na Śląsku oraz w Rzeczypospolitej. Do nich możemy zaliczyć poszyt dotyczący *Die Grenz – Renovation des Klosters Paradies zwischen Schlesien und Polen de Annis 1726, 1727 und 1729 bis 1789*” Zawiera także *eine Bittschrift von unterhanen des Furstenthums Glogau um Steuerlass de 23 September 1673* o sygn. 245.⁵⁰ O pokrewnej tematyce są też tu akta zatytułowane *Akta zur Administration der Paradeische Abteische Guter gehorig angefangen in Anno 1767* o sygn. 244. Również interesujące są „*Akta Generalia von der Kommendatur Abtei Paradies*” zawierające *Haupt – Ertrag von dem Cistercienser Monchs – kloster Paradies gehorigen Kommendatur Abte* z 1797 roku o sygn. 230.⁵¹ W omawianym zbiorze zachowały się również urbarze wsi, mianowicie *Urbarium den Guts Jordan* z 1787 roku, o sygn. 262. W spisaniu tej księgi brał udział m.in. *Justiz Membrum* o nazwisku

opactwa cystersów w Paradyżu, Warszawa 1974 (praca magisterska niepublikowana), 6, 27, 44.

⁴⁵ APP, ZAK, Acta Generalia, sygn. 242, 42-3. Zob. KDW I nr. 764. O. Borkowski, *Dzieje opactwa*, 113. Autor stwierdził, że ostatniego nabytku klasztor dokonał w 1296 roku, zapominając o powyższym dokumencie.

⁴⁶ APP, ZAK, Acta Generalia, sygn. 242, 44-45. Zob. KWP nr 122, 166-7.

⁴⁷ Tamże, 46-7. Zob. KDW I nr 1015.

⁴⁸ Tamże, 48-9. Zob. KWP nr 37; 44-5.

⁴⁹ Tamże, 50-1. Zob. KWP, nr 109; 146-7

⁵⁰ APP, ZAK, sygn. 276. W okresie od 15 VIII do 14 XII 1748 roku Prusacy zajmowali dobra klasztorne. Zob. tamże, sygn. 285.

⁵¹ APP, ZAK, sygn. 222, 223, 224, 254, 280.

Wellmann z *der Schwiebuschen Kreis – Urbarium Comission*.⁵² Sporządzono również urbarz dla innej wioski klasztornej, Rusinowo *Urbarium von dem Abteulich Paradisischen Guth Kinnersdorff de anno 1781* o sygn. 263. Jeden z poszytów dotyczy też dóbr klasztornych we wspomnianej wcześniej wiosce Jordanowo, mianowicie *Die Guter der Abtei Paradies* z lat 1765-66 oraz 1784-85 o sygn. 228. Znajdują się tam również akta z sygn. 243, związane z przelaniem praw do zamku świebodzińskiego na rzecz Ewalda Georga Massow przez cysterki trzebnickie w 1792 roku. Władze pruskie ingerowały też w uregulowanie granic między posiadłościami prywatnymi, miejskim a klasztornymi. W tym celu działała specjalna Komisja w latach 1800-1801, wyznaczona przez Rejencję Południowopruską, która zajęła się wyznaczeniem granicy między dobrami klasztornymi Jordanowo i *Leimnitz*, a dobrami miasta Międzyrzecz tzn. Wysoka, *Wischen* i *Dranica* (sygn. 274). Podobne sprawy zawierają *Akta in Sachen des Klosters Paradies wider Dominium Altenhoff wegen Grenz – Streitigkeiten* z lat 1800-01, 1813, 1817 o sygn. 278.⁵³ W powyższym zbiorze znajdują się też akta powiązane z zajęciem dóbr klasztoru z Paradyża w 1796 oraz w 1810 roku. Jest poszyt Pruskiej Królewskiej Komisji Sekularyzacyjnej we Wrocławiu z lat 1810-12, to jest *Die Administration und Benetzung der in Schlesien belegenen Guter des aufgehobenen Cistercienser Klosters zu Paradies* o sygn. 248,⁵⁴ czy szereg innych, np. poszyt o przywłaszczeniu dóbr *Lugan* przez skarb państwa o sygn. 267.⁵⁵ Wraz z utratą majątku klasztor stracił również zarząd nad lasami klasztornymi.⁵⁶ Władze pruskie, po zajęciu dóbr klasztornych, wypłacały zakonnikom pensje urzędowe na utrzymanie oraz remont klasztoru. Są one zawarte w *Acta von der Kompetenz des Klosters Paradies* z lat 1798-1800, 1804 o sygn. 229 oraz w *Der baulichen – Zustand des Cistercienser Kloster zu Paradies* z sygn. 227. Dużą grupę, w omawianym zbiorze stanowią rachunki związane z zarządzaniem dobrami klasztornym.⁵⁷ W poszycie *Akta tyczące się kapitału klasztoru XX cystersów w Paradyżu*

⁵² APP, ZAK, sygn. 262. Pod protokołem została odcisnięta pieczęć w czarnym laku: w polu orzeł pruski i napis w otoku: SCHWI[E]BUSSECH[ER] C[R]JEI[S] U[R]BARIUM COMMISSIO[N] 1789.

⁵³ APP, ZAK, sygn. 251, 264, 277.

⁵⁴ Podobnej treści: APP, ZAK, sygn. 249, 250, 251.

⁵⁵ Też ZAK, *Etats – Projekt von den im Schwiebuser Kreise belegenen sakularisierten Gutern des Abtei Paradies: Stadt Liebenau, Dorf Neudoerffel, Neuhochohut, Graetz, Kinnersdorf, Oppelwitz pro 1811/12*, sygn. 284. Zob. tamże, sygn. 225.

⁵⁶ APP, ZAK, sygn. 247, 256, 257, 258, 259, 265, 275.

⁵⁷ APP, ZAK, sygn. 252, 268, 266, 269, 270, 271, 272, 273.

o sygn. 236 znajdują się informacje o sytuacji klasztoru w okresie stacjonowania wojsk rosyjskich w 1814 roku, m. in. sprawa zaareztowania przeora K. Fałęckiego przez majora wojsk rosyjskich Bartza.⁵⁸ W kolejnym poszycie o nazwie *Die Kapitalien und der Vermogens – Zustand des Cistercienser Monchs – Klosters zu Paradies* o sygn. 221 znajduje się szczegółowy wykaz majątku ruchomego klasztoru paradyjskiego spisany przez Konsyliarza Ziemiańskiego powiatu międzyrzeckiego w 1817 roku na zlecenie Rejencji Poznańskiej. Objęto wtedy spisem całe wyposażenie klasztoru, jak przedmioty codziennego użytku oraz wyposażenie kościoła klasztornego. Znalazł się tam również szczegółowy plan klasztoru, na którym widnieją nieistniejące dziś zabudowania gospodarcze oraz przylegający do klasztoru sad.⁵⁹ W liście do Rejencji Poznańskiej z 1817 roku przeor K. Fałęcki wspomniał, że biblioteka znajduje się w nie najlepszym stanie i dlatego kazał zapieczętować drzwi prowadzące do niej. Podał również, że mogło się tam znajdować ok. 4 tysięcy woluminów.⁶⁰ Rok później spisano jednak książki z biblioteki klasztornej i umieszczono w katalogu pod nazwą *Cathalogus Librorum Bibliothecae Monasterii Paradisiensi Conscriptis 1818*.⁶¹ Powyższa biblioteka została oczywiście rozdysponowana po kasacie klasztoru w 1834 roku.⁶² Inny spis książek z biblioteki klasztornej znajduje się w poszycie o nazwie *Die Bibliothek des Cistercienser Klosters zu Paradies* o sygn. 226. W powyższej jednostce archiwalnej możemy znaleźć dokładną liczbę księgozbioru paradyjskiego liczącą 3621 pozycji. Włączono też tam listy z 1835 roku od arcybiskupa Dunina upominającego się o kilka dzieł, które miały być umieszczone w bibliotekach seminarium w Poznaniu i w Gnieźnie.⁶³ Z kasatą klasztoru

⁵⁸ APP, ZAK, sygn. 236; 19, 21. Na listach znajdują się pieczęcie konwentu paradyjskiego odcisnięte w czerwonym laku. W polu pieczęci litera M.

⁵⁹ APP, ZAK, sygn. 221; 69, 72-3, 77-8, 86-92. T. Warminski, *Urkundliche Geschichte*, 210. Autor wspomina tylko zwięźle o sporządzeniu inwentarza klasztornego.

⁶⁰ Tamże, 67. Ponadto przeor przypomniał, że w 1811 roku przesłał 500 książek do Biblioteki Publicznej w Warszawie. Zob. tamże, 80. Zachował się tam list z podziękowaniem od ministra Łubińskiego skierowany do przeora. Podaje go też T. Warminski, *Urkundliche Geschichte*, 209, p. 1.

⁶¹ Tamże, 182-268.

⁶² ZAK, *Die Aufhebung des Klosters zu Paradies*, sygn. 282; 175.

⁶³ ZAK, sygn. 226. Abp Dunin upominał się o 4 dzieła: *Epistole Erasmi Rotterdami*, *Basil 1546*, *Sermones Thome Aquin*, *Institutiones Iuris Canonici Venes 1548*, *Skargi – Żywoty Świętych w Krakowie 1610*. Zob. też T. Warminski, *Urkundliche Geschichte*, 214. Zob. też O. Borkowski, *Dzieje Opactwa*, 26, p. 202. Autor wytłumaczył w sposób enigmatyczny, że losy księgozbioru paradyjskiego pozostały nieznane. Zob. też Paradyż, w:

w 1834 roku łączą się natomiast akta pod nazwą *Die Aufhebung des Klosters zu Paradies*.⁶⁴ W poszycie o sygn. 282 znajduje się protokół z kasaty klasztoru przeprowadzonej przez wspomnianych radców Rejencji poznańskiej. Zlicytowano wtedy całe wyposażenie klasztoru (sygn. 231) a część sprzętu kościelnego rozdzielono do parafii znajdujących się w Wlk. Ks. Poznańskim, np. do Obornik, Mosiny, Opatówka, Jarocina, Mącznika. Informacje na ten temat można znaleźć w poszycie o nazwie *Die Gemalde, Glocken und Kostbarkaiten des Cistercienser Klosters zu Paradies* o sygn. 240.⁶⁵ Wraz z kasatą zakonnicy utracili środki utrzymania, dlatego już w roku 1834 (15 I) Ministerstwo Finansów podjęło decyzję o ustaleniu pensji dla zakonników: Fałęckiego, Bogackiego, Palickiego, Redella (sygn. 233).⁶⁶ Władze pruskie uregulowały też stan prawny byłego klasztoru kasując m.in. długi klasztorne.⁶⁷ Jednym z celów kasaty było utworzenie funduszu na założenie seminarium nauczycielskiego (sygn. 237), któremu określono grunty w latach 40 tych XIX wieku, w wiosce Paradyż-Gościkowo (sygn. 261).⁶⁸

Przedstawiony powyżej materiał archiwalny, dotyczący klasztoru cystersów w Paradyżu, wskazuje wyraźnie, że w trakcie dotychczasowych badań nad dziejami tej placówki nie wykorzystano prawie w ogóle archiwaliów z Archiwum w Poznaniu. Wyjątkiem jest praca Teodora Warmińskiego, który obficie czerpał informacje z zasobu tegoż Archiwum. Należy więc podjąć dalsze badania nad dziejami klasztoru paradyskiego, nie tylko w okresie nowożytnym, ale też w okresie wcześniejszym, gdyż opracowanie O. Borkowskiego czy praca A. M. Wyrwy i K. Kaczmarka wymaga uzupełnień i sprostowań. Moim zdaniem, należy położyć szczególny nacisk na ponowne opracowanie dziejów gospodarczych opactwa oraz jego działalność polityczną, a także przyjrzeć się kulturze duchowej pielęgnowanej i rozwijanej przez cystersów paradyskich.

Monasticon, 289. Niezrozumiałe są informacje zawarte w tej pracy w świetle przedstawionych powyżej akt. Nie mogę zgodzić się z opinią, że po kasacie klasztoru paradyskiego rozproszony księgozbiór nie pozwala odtworzyć pierwotnego zasobu biblioteki klasztornej.

⁶⁴ ZAK, sygn. 281, 282, 283. Porównaj p.8, 2 niniejszej pracy.

⁶⁵ ZAK, sygn. 240, 28, 30. Tamże na s. 101 znajduje się list z 30.I. z 1835 roku z prośbą o przesłanie obrazów z kościoła w Paradyżu do Murowanej Gośliny.

⁶⁶ ZAK, *Die Pensionierung den Konventualen des Cistercienser Klosters zu Paradies*, sygn. 233; 1.

⁶⁷ APP, ZAK, sygn. 232, 234, 235, 238, 239, 241.

⁶⁸ APP, ZAK, sygn. 286. Wtórnie włożono do tego poszytu kartę z 1869 roku, gdyż tytuł z okładki sugeruje inną datę tzn. do 1834 roku: *Die Verpflichtung des Cistercienser Klosters Paradies zum Bau des Schulhauses im Dorfe Jordan*.

Bogatych informacji na ten temat dostarczyć mogą także badania nad dziejami i zasobem biblioteki klasztornej.

DODATEK

NR 1, MIĘDZYRZECZ 2 II 1397 R.

or.: nieznan

kop.: APP, ZAK, sygn. 242, s. 38.

uwaga: tekst o tej samej treści w j. niemieckim znajduje się w KDW III, nr 1975, s. 698-9.⁶⁹

Nos Grzymko et Nicolaus fratres de Komorow⁷⁰ recognoscimus et protestamur his praesentibus et universis eas visuris, audituris seu lecturis, quod deliberato animo, ex consilio cognatorum nostrorum rite et honeste commutaverimus cum reverendo in Christo domino Joanne abbate⁷¹ totoque conventu monasterii de Paradiso pagum et haereditatem nostram Kociszew⁷² sitam in districtu Babymostensi⁷³ pro illorum villis Karpisko⁷⁴ et Tloky⁷⁵ sitis in districtu Kewolonensi⁷⁶ promittendo sincera fide absque dolo ullo praefatam villam Kociszew per integrum triennium in determinatum liberam fore ab omni impetitione seu incursione quorumcunque hominum praesertim autem honesti domini Bonczik de Bombstorf⁷⁷ ejusque filiorum, filiarum, cognatorum seu patruorum et ne per praefatam tempus more et jure polonico praedicta villa impetat ab aliquo, parat, fumus nos dicti fratres Grzymko et Nicolaus proprio sumptu victu et labore nostro id efficere ut ab ejusmodi periculis libera permaneat. Quod vero praedicta

⁶⁹ Różnica między dokumentami występuje w intytulacji w tekście niemieckim: dodano *genant von Kant*.

⁷⁰ Grzymisław oraz Mikołaj byli synami Peregryna dziedzica Karpicka oraz Tłok. Miejscowość, z której się tytułują na tym dokumencie jest położona w okolicy wyżej wspomnianych wiosek. Por. KDW III, nr 1930; 653-4.

⁷¹ W tym czasie opatem był Piotr II (1390-1401). Następcą był Jan II (1401-06). Według T Warminski, *Urkundliche Geschichte*, 218.

⁷² Chociszewo 0,5 km na płn. od Wolsztyna.

⁷³ Babimost na pld.-wsch. od Świebodzina.

⁷⁴ Karpicko 1,5 km na płn. od Wolsztyna.

⁷⁵ Tłoki na wsch. Od Wolsztyna i na pld.-zach. od Rostarzewa.

⁷⁶ Kieblowa.

⁷⁷ *Konczin* z Babimostu. Wystawił dokument poświęcający 10 I 1397 r. braciom z Komorowa. Zob. KDW III, nr 1974; 697-8.

omnia firmiter et integraliter servaturi simus. Nos dicti fratres Grzimko et Nicolaus sigilla nostra praesentibus appendi curavimus, quae data sunt a nativitate Christi anno 1397 in festo Purificationis B. V. in arce Medzerecensis⁷⁸ praesentibus strenui equite domino Domeratho Posnanensis Nicolao Kelvehin Nicolao Budesino⁷⁹ aliisque honestis viris

NR 2; 1 LUTY 1234

or.: nieznany

kop.. APP, ZAK, sygn. 242, s. 40– 1

In nomine sanctae et individuae Trinitatis. Bronisius dei gratia nobilis comes Poloniae.⁸⁰ Non absque dolore cordis nostrae conditionis agnitionem nobis memoria suggerit praesertim cum vita hominis quamlibet potens et florens sit denuo vapor ad modicum parens et quasi fumus vento raptus de fumario. Quampropter cum multae sint aversiones restat ut mittamus manus ad fortia et apprehendat misericordiam abscondens eleemosynam in sinum pauperum Christi qua possit orare pro nobis. Quandoquidem nullum citius placat et ad veniam movet pium iudicem quam opus pietatis promissionem habendis vitae quae nunc est et futurae quod attendens ego Bronisius comes et sedula mente pertractans haereditate transitoria et fugaci mihi meisque comparare decrevi thesaurum in caelis stabilem et permanentem ubi nec erugo nec timea demolitur nec fures effodiunt aut furantur. Igitur constare volo tam praesentibus quam posteris universis quod in remissionem meorum et uxoris meae peccaminum simul et progenitorum meorum et obtentu vitae alternae ad honorem Dei et gloriose genitricis suae semperque virginis Mariae locum proprietatis meae qui dicitur Gostichowe⁸¹ obtuli et contuli cum omni iure et haereditate utilitateque domino Henrico abbati⁸² et fratribus de Lenin ad construendam abbatiam ordinis cisterciensis cui vocabulum est Paradisus Sanctae Mariae. Contuli etiam ad opus ejusque abbatia villam nomine Cladawa vulgo Kalawa⁸³ eodque iure quo primam id est Gostichowe hoc est in omni utilitate agrorum, aquarum, graminum et

⁷⁸ Międzyrzecz na płn. od Świebodzina.

⁷⁹ Nie zidentyfikowani.

⁸⁰ Bronisz herbu Wieniawa, wojewoda wielkopolski w latach 1230-33. Brat Sędziwoja i Chwała. Występuje bez tytułu w latach 1230-41.

⁸¹ Gościkowo 9 km na płn. od Świebodzina.

⁸² Henryk, opat klasztoru cystersów w Lehnin w Brandenburgii.

⁸³ Kaława 9 km na pld. zach od Międzyrzecza.

sylvarm, melleficiarum, pascuarum et piscationum et si quae sint aliae vel emergere possunt utilitates quae hic non specificant universe et universaliter omnes praenominatae abbatiae videlicet Paradiso Sanctae Mariae a nobis et haeredibus nostris mero et pleno iure conferentur et collata confirmantur ut igitur haec donatio et assignatio nostra sepe nominatae abbatiae rata perseveret et inconvulsa ipsam sigilli mei appensione decrevi roborandam cum bonorum et fidelium virorum attestazione quorum nomina sunt haec dominus Henricus abbas de Lenin Siggerius subprior Bonefacius sacerdos Walterius subdiaconus fratres praefati caenobii de Lenin⁸⁴ Hermanus plebanus de Tempelhof⁸⁵ Wilhelmus plebanus de Gostehowe⁸⁶ Gotehardus notaris noster⁸⁷ Theodericus castelanus de Meseritz et Joannes filius ejus.⁸⁸ Acta sunt haec anno MCC XXXIV Kalendas Februarii epacta XXVI indictione quinta.⁸⁹

⁸⁴ Nieznani zakonnicy z Lehnina.

⁸⁵ Herman, pleban z Templewa 13 km na zach od Międzyrzecza.

⁸⁶ Wilhelm pleban z Gościkowa, znany z dokumentu z 1230 r. Por. KDW I nr 126; 113-4.

⁸⁷ Gotard notariusz Bronisza. Występuje na dokumentach z roku 1230. Por. KDW I nr 126, nr 128; 113-4, 115-6.

⁸⁸ Teoderyk, kasztelan międzyrzeczki z synem Janem, znany z dokumentu z 1230 r. Por. KDW I nr 126; 113-4.

⁸⁹ Ten zapis może być błędem kopisty, mogło być MCC XXX IV Kalendas.